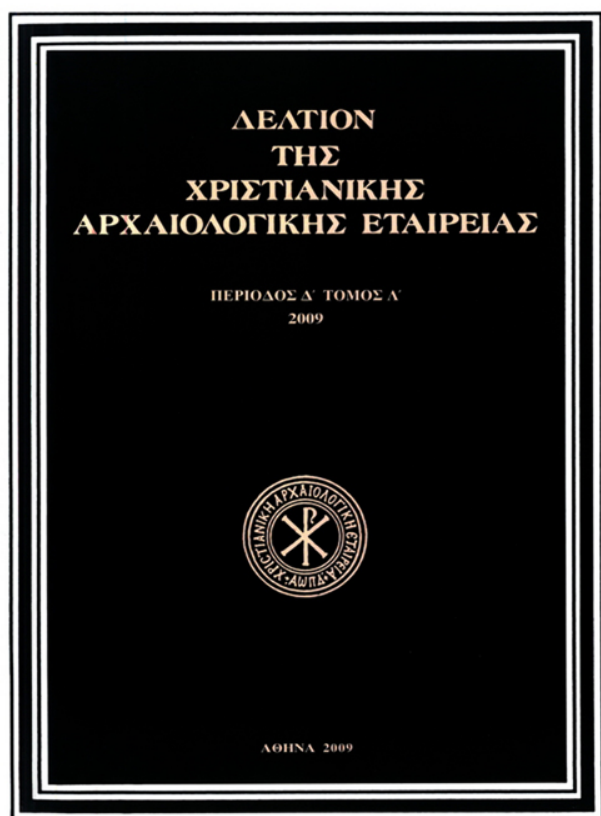

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Η αρχιτεκτονική του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/dchae.636](https://doi.org/10.12681/dchae.636)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ Μ. (2011). Η αρχιτεκτονική του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 55–66. <https://doi.org/10.12681/dchae.636>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αρχιτεκτονική του ναού των Αγίων Αποστόλων
στο Άργος Καλύμνου

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 55-66

ΑΘΗΝΑ 2009

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΟ ΑΡΓΟΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ*

Στο μικρό, άνυδρο οροπέδιο του Άργους Καλύμνου, σε απόσταση 3,5 περίπου χιλιομέτρων από το λιμάνι της Πόθιας, βρίσκεται η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, το σημαντικότερο βυζαντινό μνημείο του νησιού, μετόχι της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Πάτμου. Ο ναός επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον G. Gerola στο δεύτερο μέρος της μελέτης του για τα νησιά των «νοτίων Σποράδων»¹. Έκτοτε, σύντομες αναφορές στο οικοδομικό συγκρότημα και τις σωζόμενες τοιχογραφίες του έχουν γίνει από διάφορους ερευνητές². Το μνημείο είχε απασχολήσει στις έρευνές του για τα Δωδεκάνησα και τον Ηλία Κόλλια, στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένος ο παρών τόμος. Σε γενική μελέτη του για την τέχνη και την ιστορία της Καλύμνου

επιχείρησε πρώτος να ερμηνεύσει κάποιες από τις αρχιτεκτονικές ιδιοτυπίες του συγκροτήματος, κάνοντας καιρικές παρατηρήσεις και θέτοντας τις βάσεις για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου³. Ο ίδιος με παρότρυνε να ασχοληθώ με τον ναό στην κύρια μεταπτυχιακή μου εργασία. Οι συζητήσεις μαζί του υπήρξαν γόνιμες και ευχάριστες, μα κυρίως αποκαλυπτικές της αγάπης και της βαθιάς γνώσης του για το δωδεκανησιακό πεδίο.

Η πρώτη γραπτή μαρτυρία που μνημονεύει σχέση της μεγάλης πατριακής μονής με την Κάλυμνο χρονολογείται στον 13ο αιώνα. Από το «σιγilliώδες αποκαταστατικών» γράμμα που απέλυσε το 1263 ο Λέων Εσκαματιμένος, απογραφάας της Ρόδου και των υπόλοιπων

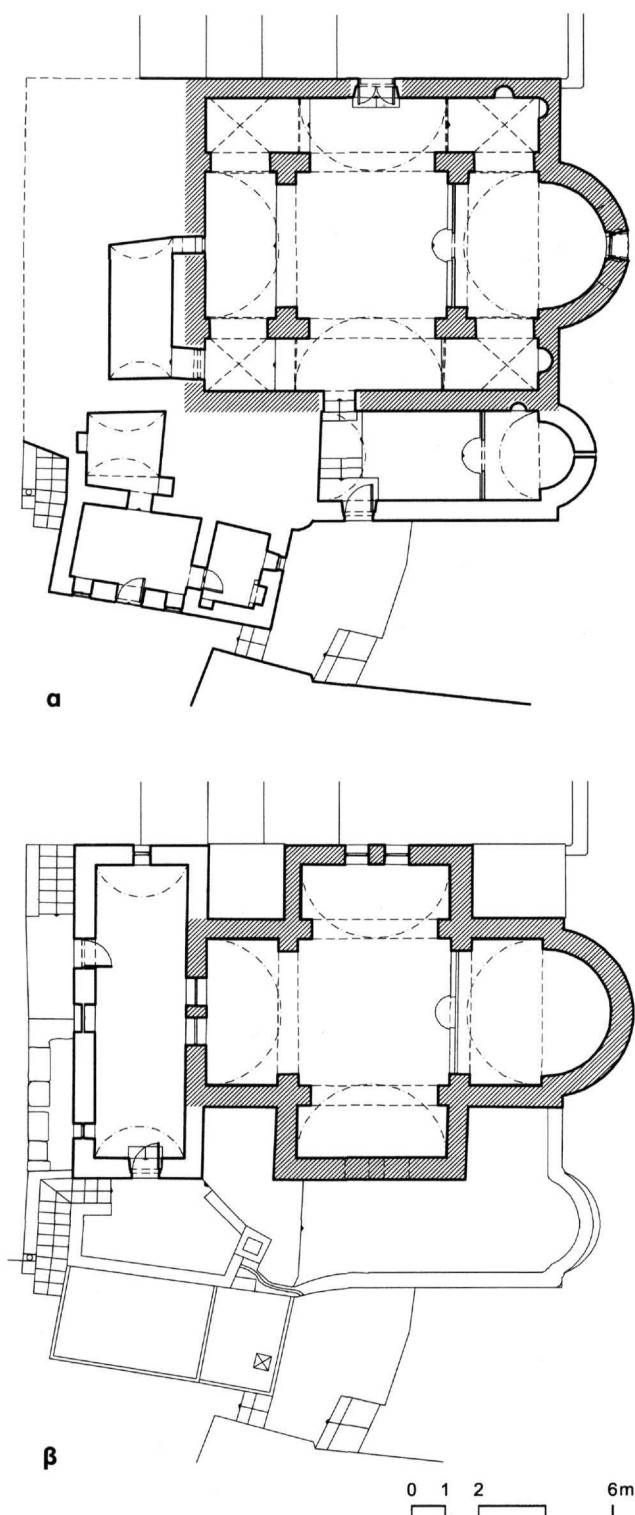
* Το συγκρότημα των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου υπήρξε το αντικείμενο της κύριας μεταπτυχιακής μου εργασίας, που εκπονήθηκε το 2001 στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία του καθηγητή Γεωργίου Βελένη, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών Στ. Μαμαλούκο για την εκπόνηση των σχεδίων του μνημείου. Στις εργασίες αποτύπωσης σημαντική υπήρξε η βοήθεια του αρχιτέκτονα Ι. Δ. Σταυρόπουλου, ο οποίος πραγματοποίησε και την ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων, ενώ στις επιτόπου μετρήσεις βοήθησε επίσης η αρχιτέκτων Ε. Ρούσσου· τους ευχαριστώ θερμά. Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στον εφημέριο του ναού πατέρα Ιγνάτιο Απορέλλη για τη βοήθεια που μου παρείχε κατά την επιτόπια έρευνα, καθώς και στη διευθύντρια της 4ης Ε.Β.Α. κα Μάνια Μιχαηλίδου για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του μνημείου.

¹ G. Gerola, «I monumenti medioevali della Tredici Sporadi, Parte Seconda», *ASAtene* II (1916), 1-101, κυρίως 60.

² Ι. Η. Βολανάκης, «4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Περιοδείες - Επισήμανση μνημείων», *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, 469-473, κυρίως 471. Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Δύο ναοί στο μετόχι της Μονής Πάτμου, στο Άργος Καλύμνου και ο Άγιος Παντελεήμων στο Βαθύ Καλύμνου», *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1989, 151-156 (στο εξής: «Δύο ναοί»). Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος. Ιστορία, αρχαιολογικοί χώροι, μνημεία*, Αθήνα

1998, 67-68 (στο εξής: *Κάλυμνος*). Ch. Bouras, «Middle Byzantine Domed Cruciform Churches on the Greek Islands», *Zograf* 27 (1998-1999), 7-16, κυρίως 13-14 (στο εξής: «Domed Cruciform Churches»). Για σύντομες αναφορές στις σωζόμενες τοιχογραφίες του μνημείου βλ. Η. Κόλλιας, *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Πάτμος*, Αθήνα 1986, 10. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 131-160, κυρίως 146, εικ. 21. Α. Κατσιώτη, «Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, 269-302, κυρίως 280-281, πίν. 96α. Α. Κατσιώτη - Θ. Αρχοντόπουλος, «Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *Ρόδος, 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά, τ. Β', Αθήνα 2000, 375-386, κυρίως 380-381, πίν. 155β.

³ Η. Ε. Κόλλιας, «Σχεδιάσμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522)», *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός* (υποσημ. 2), 23-50, κυρίως 32-35, σχέδ. 1-2 (στο εξής: «Σχεδιάσμα»). Ο ίδιος, «Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας», *Θωράκιον. Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 137-148, 143-146 (στο εξής: «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας»).

Εικ. 1. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι: α. Κάτοψη στη στάθμη του ισογείου, β. Κάτοψη στη στάθμη του ορόφου.

«Κυκλάδων νήσων», πληροφορούμαστε ότι η μονή Πάτμου διατηρούσε μετόχια και κτήσεις σε πολλά μέρη, μεταξύ των οποίων και η Κάλυμνος⁴. Στο έγγραφο δεν μνημονεύονται η θέση και ο τιμώμενος άγιος του μετοχίου, το γεγονός όμως ότι η μονή Θεολόγου διατηρούσε μεγάλη κτηματική περιουσία στο Άργος Καλύμνου, σε συνδυασμό με την πεποίθηση των εντοπίων ότι το συγκρότημα των Αγίων Αποστόλων ανήκει στην άμεση δικαιοδοσία της, ενισχύουν το ενδεχόμενο να πρόκειται για το αναφερόμενο στα έγγραφα μετόχι της.

Πρόκειται για ένα σύνθετο σε κάτοψη οικοδομικό συγκρότημα που αποτελείται από τον κυρίως ναό, ένα παρεκκλήσιο στα νότια, αφιερωμένο στη μνήμη του οσίου Χριστοδούλου, μία κινστήρα δυτικά του παρεκκλησίου και τρεις ακόμη βοηθητικούς χώρους στη νοτιοδυτική του γωνία (Εικ. 1-4). Επάνω από ένα μικρό καμαροσκεπές διαμέρισμα στα δυτικά του σταυροειδούς πυρήνα διαμορφώνεται όροφος ίσου πλάτους με τον κυρίως ναό. Το μνημείο έχει κατά πάσα πιθανότητα κτιστεί επάνω στα ερείπια παλαιότερου κτιρίου, όπως υποδεικνύουν ένας τοίχος από μεγάλες λιθοπλίνθους στα δυτικά του συγκροτήματος, καθώς και η ευρεία χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών εκ περισυλλογής, κυρίως παλαιοχριστιανικών⁵. Σε απόσταση μερικών μέτρων νότια του συγκροτήματος βρίσκεται η μικρή καμαροσκεπής εκκλησία της Παναγίας της Κυράς, η ανέγερση της οποίας ανάγεται στη μέση βυζαντινή περίοδο⁶.

Ο κυρίως ναός είναι ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος μεγάλου μεγέθους με αρκετές ιδιομορφίες. Η κάτοψη του είναι σχεδόν τετράγωνη, κανονικής χάραξης, με εσωτερικές διαστάσεις 10×9 μ. περίπου (Εικ. 1α). Στα ανατολικά προβάλλει μία ψηλή, ημικυκλική αψίδα, που καταλαμβάνει όλο σχεδόν το ύψος του ανατολικού σταυρικού σκέλους (Εικ. 2α, 4α και 7).

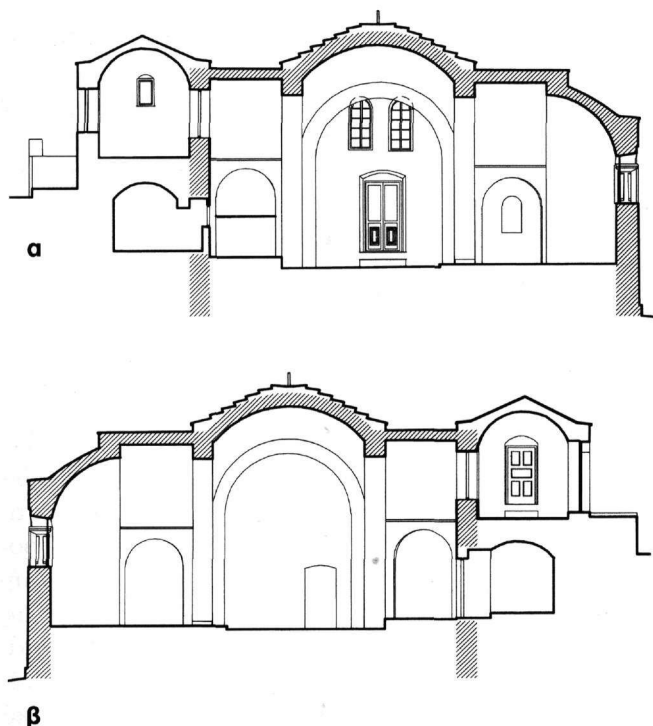
Στο σημείο που διασταυρώνονται οι κεραίες του σταυρού υψώνεται αντί τρούλου ένας τυφλός θόλος τμήματος σφαίρας, με διάμετρο 4,25 μ. περίπου, από τον

⁴ F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, 6, Vindobonae 1890, 217. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου, Β'. Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980, αριθ. 69, 191-197.

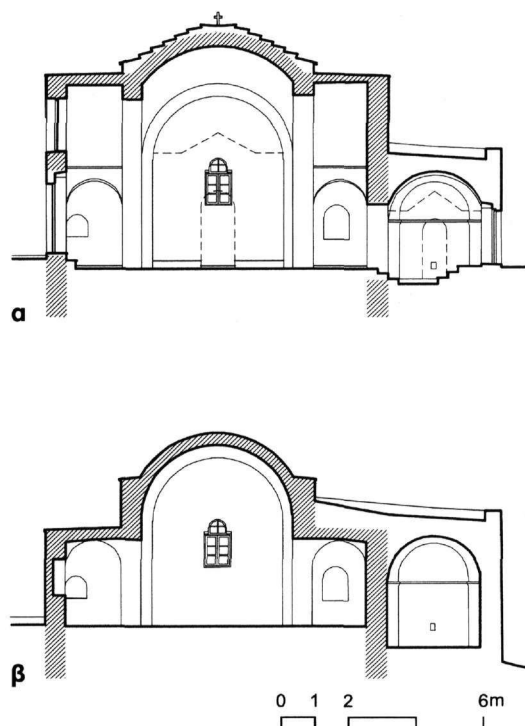
⁵ Η άποψη του αρχιμ. Σ. Κουκιάρη ότι ολόκληρη η αψίδα του κυρίως ναού και τμήμα της θολοδομίας του προέρχονται από προϋπάρχουσα παλαιοχριστιανική βασιλική δεν φαίνεται να ευσταθεί (Κουκιάρης, «Δύο ναοί», 152).

⁶ Κόλλιας, «Σχεδιάσμα», 35-36. Κουκιάρης, «Δύο ναοί», 157-169. Κατσιώτη, «Επισκόπηση», ό.π. (υποσημ. 2), 280, πίν. 96α.

Εικ. 2. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι. Τομή κατά μήκος προς Β. και προς Ν.

Εικ. 3. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι. Τομή κατά πλάτος προς Α. και στο ύψος του ανατολικού σταυρικού σκέλους.

οποίο απουσιάζει η διαμόρφωση τυμπάνου (Εικ. 6). Η μετάβαση από το τετράγωνο που ορίζουν οι πεσσοί προς τη στεφάνη γίνεται μέσω τεσσάρων λοφίων ενιαίας καμπυλότητας με τον θόλο. Εξωτερικά ο τελευταίος εγγράφεται σε κυβική βάση που αντιστοιχεί στα σφαιρικά τρίγωνα (Εικ. 6).

Τα τέσσερα ελεύθερα στηρίγματα που ορίζουν τον κεντρικό χώρο του σταυροειδούς πυρήνα δεν παρουσιάζουν το συνηθισμένο σε ομοιότυπα μνημεία σχήμα. Πρόκειται για πεσσούς σύνθετης μορφής, που διαγράφουν σε κάτοψη σχήμα Τ (Εικ. 1α και 8). Τα τόξα που γεφυρώνουν τα ανοίγματα μεταξύ των πεσσών είναι χαμηλότερα από τις καμάρες που καλύπτουν τα σκέλη του σταυρού, έχουν δηλαδή τη μορφή σφενδονίων. Τα φορτία του θόλου μεταφέρονται προς τον ανατολικό και τον δυτικό τοίχο με τόξα που βαίνουν επί παραστάδων. Τα γωνιαία διαμερίσματα στεγάζονται με σταυροθόλια, ενώ τα ανοίγματα που εξασφαλίζουν την επικοι-

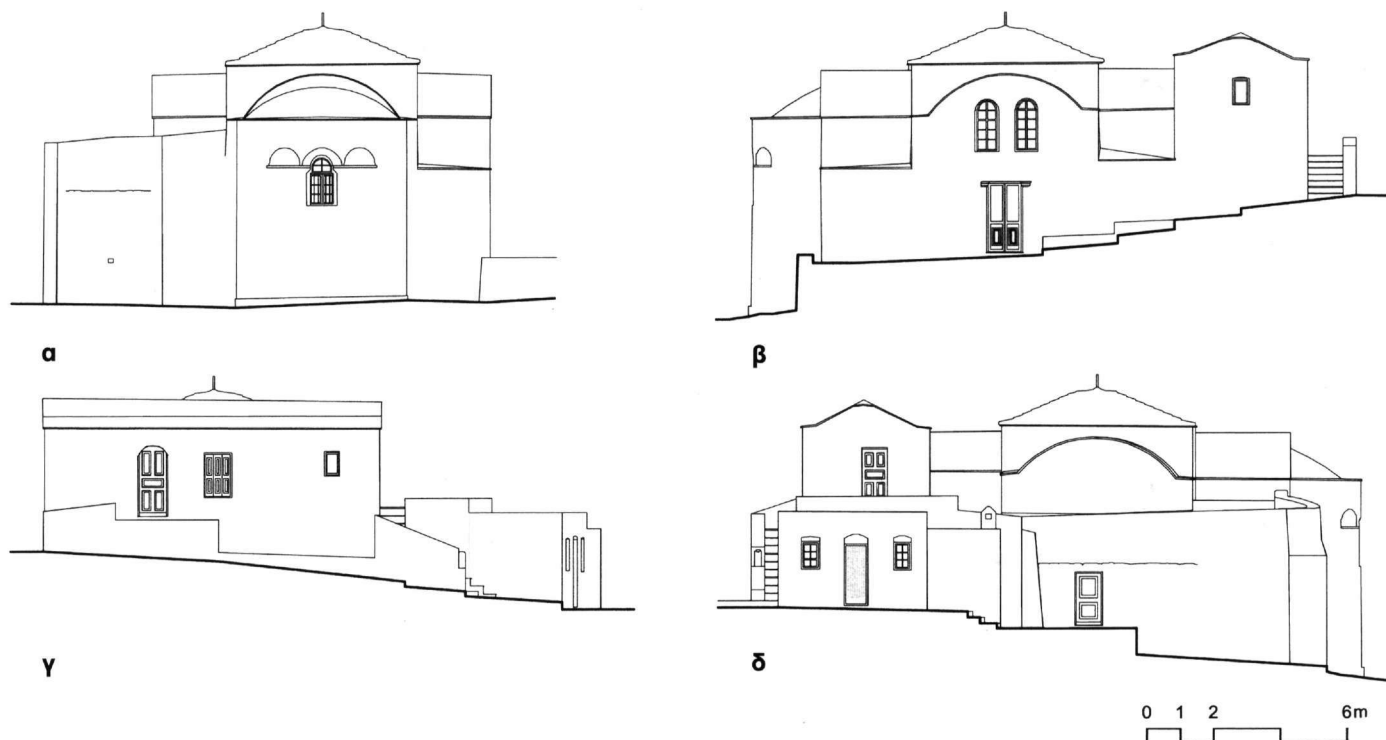
νωνία τους με την κατά μήκος και την εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι ισοϋψή.

Κατά μήκος των πλευρών των σταυρικών σκελών, στο ύψος της γένεσης των θόλων διαμορφώνεται κτιστός λοξό-τμητος κοσμήτης. Ανάλογος κοσμήτης διαρθρώνει και τις κύριες πλευρές των παραστάδων που ενισχύουν τους πεσσούς στη στάθμη της γένεσης των ενισχυτικών τόξων.

Το ιερό βήμα καταλαμβάνει ολόκληρο τον χώρο ανατολικά των αντίστοιχων πεσσών και απομονώνεται από τον κυρίως ναό με νεότερο τέμπλο. Η αγία τράπεζα διαμορφώνεται μπροστά από τον ημικύλινδρο της κόγχης, στο κέντρο του κυρίως ιερού βήματος. Κάτω από τη σημερινή, νεωτερικής κατασκευής, τράπεζα σώζεται η αρχική. Αποτελείται από έναν κυλινδρικό βωμό με ανάγλυφα βουκράνια, επί του οποίου έχει τοποθετηθεί σχηματοποιημένο ιωνικό κιονόκρανο με συμφνές επίθημα, μάλλον παλαιοχριστιανικό⁷. Τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα επέχουν θέση πρόθεσης και διακο-

⁷ Για τους βωμούς αυτού του τύπου βλ. C. G. Yanis, *Greek Altars: Origins and Typology*, Saint Louis 1949. Για τα ιωνικά κιονόκρανα με

συμφνές επίθημα βλ. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH, Suppl. XVII, Παρίσι 1989.

Εικ. 4. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι: α. Ανατολική όψη, β. Βόρεια όψη, γ. Δυτική όψη, δ. Νότια όψη.

νικού. Μικρές κόγχες διαμορφώνονται στο πάχος των ανατολικών τους τοίχων. Μία ακόμη κόγχη διαρθρώνει τον βόρειο τοίχο της πρόθεσης, στη βάση της οποίας διαμορφώνεται χωνευτήριο. Για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών των παραβημάτων έχουν κατασκευαστεί, μπροστά από τις ασπίδες, βοηθητικές τράπεζες, στις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί βάσεις περιγραντηρίων εκ περισυλλογής.

Η προσπέλαση στον κυρίως ναό γίνεται μέσω του παρεκκλησίου του Οσίου Χριστοδούλου, από ένα ορθογώνιο θυραίο άνοιγμα έκκεντρα διατεταγμένο στο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους (Εικ. 1α). Μία ακόμη θύρα ανοίγεται στον άξονα της βόρειας πλευράς (Εικ. 5). Οι μονολιθικοί σταθμοί της και το οριζόντιο ανώφλι της, καμωμένα από πωρόλιθο, οφείλονται σε μετασκευή, ενδεχομένως κατά το β' μισό του 19ου αιώνα.

Ο φωτισμός του κυρίως ναού εξασφαλίζεται από ένα μεγάλο δίλοβο τοξωτό παράθυρο, που ανοίγεται στο τύμπανο του βόρειου σταυρικού σκέλους, επάνω από την αντίστοιχη θύρα (Εικ. 4β και 5). Οι λοβοί του έχουν ύψος 1,60 και πλάτος 0,80 μ., και διαχωρίζονται με κτιστό πεσσίσκο πλάτους 0,40 μ. Ως ποδιά έχει χρησιμοποιηθεί μονολιθική λιθόπλινθος, που προεξέχει ελαφρώς από την εξωτερική επιφάνεια της τοιχοποιίας.

Ένα ακόμη μεγάλο, τρίλοβο, τοξωτό παράθυρο με ισοϋψείς λοβούς, που διαχωρίζονται με μαρμαρινούς αμφικιονίσκους, ανοιγόταν στον άξονα της μεγάλης ημικυκλικής αφίδας (Εικ. 4α και 7). Οι δύο πλάγιοι λοβοί έχουν τοιχιστεί σε μεταγενέστερη περίοδο, το σχήμα τους όμως διαγράφεται με σαφήνεια εξωτερικά.

Το δάπεδο του ναού επιστρώθηκε πριν από μερικές δεκαετίες με σύγχρονα πλακάκια, επέμβαση που υπερύψωσε αρκετά την αρχική στάθμη του. Διαμορφώνεται σε τρία επίπεδα με χαμηλότερο αυτό της εγκάρσιας κεραίας (Εικ. 2).

Στα δυτικά του σταυροειδούς πυρήνα, στη στάθμη του ισογείου, βρίσκεται ένα μικρό, στενό, καμαροσκεπές διαμέρισμα, που λόγω της κλίσης του εδάφους δεν καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κυρίως ναού, αλλά περιορίζεται στο νότιο τμήμα του (Εικ. 1α). Η επικοινωνία των δύο χώρων εξασφαλίζεται μέσω ενός ορθογώνιου θυραίου ανοίγματος. Στην υπερκείμενη στάθμη διαμορφώνεται όροφος, ίσου πλάτους με τον σταυροειδή πυρήνα, που καλύπτεται από μία ενιαία ημικυλινδρική καμάρα, διατεταγμένη κατά τον άξονα Β.-Ν. (Εικ. 1β και 5). Επικοινωνεί οπτικά με τον κυρίως ναό μέσω ενός δίλοβου, τοξωτού ανοίγματος, που διατρύπα το τύμπανο του δυτικού σταυρικού σκέλους.

Εικ. 5. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι. Άποψη από ΒΔ. Ταχυδρομικό δελτάριο του μεσοπολέμου (Συλλογή Α. Σ. Μαΐλλη).

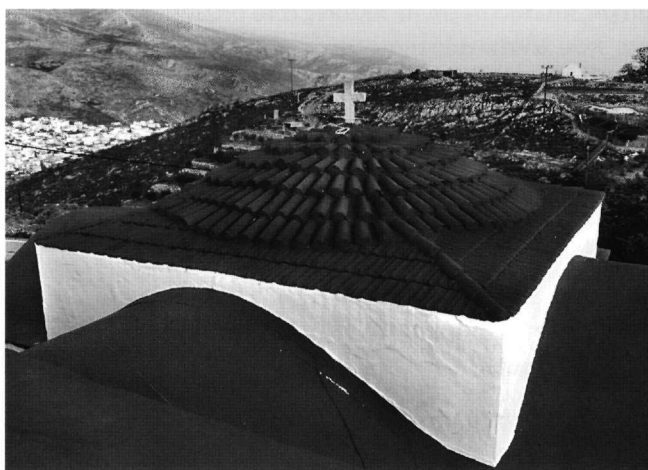
Δύο θύρες διαμορφώνονται στη δυτική και στη νότια πλευρά του υπερώου αντίστοιχα, προς τις οποίες οδηγούν ισάριθμες κτιστές κλίμακες (Εικ. 1β και 5). Από ένα μικρό ορθογώνιο παράθυρο ανοίγεται στο μέσο της βόρειας πλευράς και στο νότιο άκρο της δυτικής αντίστοιχα. Ένα ακόμη ορθογώνιο παράθυρο, μεγαλύτερων διαστάσεων, διανοίχθηκε πριν από μερικές δεκαετίες στον δυτικό τοίχο του υπερώου, δεξιά της εισόδου.

Στα νότια του κυρίως ναού βρίσκεται το παρεκκλήσιο του Οσίου Χριστοδούλου. Η κάτοψή του είναι ορθογώνια με μία προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα στα ανατολικά (Εικ. 1α και 4δ), ενώ η κάλυψή του πραγματοποιείται με μία διαμήκη ημικυλινδρική καμάρα. Η επικοινωνία του με τον κυρίως ναό εξασφαλίζεται μέσω ενός θυραίου ανοίγματος στη βορειοδυτική του γωνία, για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος. Ως αγία τράπεζα χρησιμοποιείται σε δεύτερη χρήση κυλινδρικός βωμός, διακοσμημένος με έξοργο πλοχμό και βουκράνια.

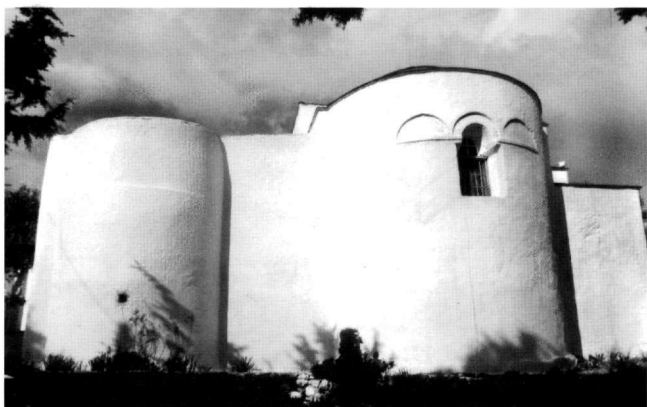
Η προσπέλαση στο παρεκκλήσιο γίνεται από μία ορθογώνια θύρα στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου του. Το ανώφλι της είναι μαρμάρινο, μονολιθικό, και στον άξονα φέρει εγχάρακτο σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραίων. Στο εσωτερικό του παρεκκλησίου, μπροστά από κάθε θύρα διαμορφώνονται ξύλινες κλίμακες, που έχουν καλύψει παλαιότερες, κτιστές (Εικ. 3α). Μικρή φωτιστική θυρίδα ανοίγεται στον άξονα της κόγχης εξασφαλίζοντας λιγοστό φως στον χώρο του ιερού βήματος.

Δυτικά του παρεκκλησίου βρίσκεται η μεγάλη δεξαμενή, η πρόσβαση στο εσωτερικό της οποίας δεν κατέστη δυνατή. Ακόμη δυτικότερα διαμορφώνεται μικρό ορθογώνιο διαμέρισμα, που καλύπτεται με ημικυλινδρική

καμάρα διατεταγμένη κατά τον άξονα Β.-Ν. Στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος βρίσκονται δύο ακόμη δωμάτια, ορθογώνιας κάτοψης, που χρησιμοποιούνται σήμερα ως αποθηκευτικοί χώροι (Εικ. 1α και 4δ). Στη στάθμη της στέγας διαμορφώνεται γείσο από μεγάλες κεραμίδες, που προέρχονται μάλλον από κάποιο παλαιότερο κτίριο. Ο σφαιρικός θόλος επικαλύφθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 με σύγχρονα κεραμίδια, επέμβαση που αλλοίωσε την αρχική του μορφή (Εικ. 5 και 6). Τα σκέλη του σταυρού απολήγουν σε καμπύλα αετώματα. Οι ημικυλινδρικές τους καμάρες διαγράφονται εξωτερικά και καλύπτονται με λεπτό στρώμα από

Εικ. 6. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι. Ο τυφλός σφαιρικός θόλος. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 7. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι. Ανατολική όψη.

κουρασάνι, βαμμένο σήμερα με σκούρο κόκκινο χρώμα. Κουρασάνι καλύπτει και το μεγαλύτερο τμήμα του γείσου. Τα γωνιακά διαμερίσματα της βόρειας πλευράς φέρουν επίπεδες στέγες, σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη. Με παρόμοιο τρόπο πρέπει να στεγάζονταν αρχικά και τα νότια γωνιαία διαμερίσματα του σταυροειδούς πυρήνα, ενώ το ημικυλινδρικό σχήμα της καμάρας που καλύπτει το παρεκκλήσιο θα διαγραφόταν εξωτερικά. Σε κάποια φάση της ιστορίας του μνημείου οι στέγες του παρεκκλησίου και των νότιων γωνιακών διαμερισμάτων υπερυψώθηκαν προκειμένου να διαμορφωθεί ενιαίο οριζόντιο δώμα, τα όμβρια ύδατα του οποίου καταλήγουν στη δεξαμενή (Εικ. 3β). Εμφανής εξωτερικά είναι και η ημικυλινδρική καμάρα που καλύπτει τον όροφο στα δυτικά του κυρίως ναού. Τέλος, τα δύο βοηθητικά δωμάτια στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος καλύπτονται με πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα, που αντικατέστησαν επίπεδες στέγες παραδοσιακού τύπου.

Οι εξωτερικές επιφάνειες του κυρίως ναού παραμένουν αδιάρθρωτες, όπως συμβαίνει στους περισσότερους ομοιότυπους ναούς των νησιών του Αιγαίου. Το συγκρότημα καλύπτεται, εσωτερικά και εξωτερικά, με

επίχρυσμα που εμποδίζει τη μελέτη της τοιχοποιίας και της θολοδομίας του, καθιστώντας προβληματική τη διαλεύκανση της οικοδομικής του ιστορίας.

Ανάλυση τυπολογικών και μορφολογικών στοιχείων

Η εφαρμοζόμενη στο καλυμνιακό μνημείο παραλλαγή σταυροειδούς εγγεγραμμένου δύσκολα θα μπορούσε να ενταχθεί σε μία από τις γνωστές μέχρι σήμερα ομάδες ομοιότυπων μνημείων⁸. Πρόκειται για μια πρόωγη εκδοχή απλού τετράστυλου, στον οποίο έχει περιοριστεί η δρομικότητα των μεταβατικών, τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με σταυροθόλια και επικοινωνούν με την κατά μήκος και την εγκάρσια σταυρική κεραία με σχετικά μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, ενώ τα στηρίγματα του χαμηλού σφαιρικού θόλου, που καλύπτει το κεντρικό διαμέρισμα του σταυροειδούς πυρήνα, είναι ογκώδεις πεσσοί σχήματος T (Εικ. 8).

Στην αφετηρία παρόμοιων τυπολογικών αναζητήσεων θα μπορούσε να τοποθετηθεί το καθολικό της μονής του Οσίου Δαβίδ στη Θεσσαλονίκη⁹, στο οποίο ωστόσο ο κατεστραμμένος σήμερα τρούλος στηριζόταν σε συμπαγείς τοίχους, ενώ τα γωνιαία διαμερίσματα είναι σαφώς πιο απομονωμένα και καλύπτονται με φουρνικά. Την επιβίωση παρόμοιων λύσεων στη διάρκεια των επόμενων αιώνων επιβεβαιώνουν το λεγόμενο Attik Mustafa Paşa Camii στην ίδια την Κωνσταντινούπολη¹⁰ και το καθολικό της ερειπωμένης μονής του Αγίου Κωνσταντίνου σε μία από τις νησίδες της λίμνης της Απολλωνίας στη Βιθυνία¹¹, στα οποία τα γωνιαία διαμερίσματα, σε αντίθεση με το καλυμνιακό μνημείο, διατηρούν την αυτονομία τους, στοιχείο που προσιδιάζει περισσότερο στους μεταβατικούς παρά στους απλούς τετράστυλους ναούς.

Σε σχέση με τους λιγοστούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους, που έχουν μέχρι σήμερα επισημανθεί στα γύρω νησιά, ο ναός των Αγίων Αποστόλων δεν φαίνεται να συνδέεται άμεσα ούτε με τους μεταβατικούς της Αστυπάλαιας και των Λειψών¹² ούτε όμως και με τις τέσσερις αποκρυσταλλωμένες εκδοχές απλού τετράστυλου

⁸ Για τις διάφορες παραλλαγές σταυροειδούς εγγεγραμμένου βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 346-349, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*).

⁹ Α. Ξυγγόπουλος, «Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καί τό ἐν αὐτῇ ψηφιδωτόν», *ΑΔ* 12 (1929), 142-180, εικ. 4, 7. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, 297 (στο εξής: *Αρχιτεκτονική*). Γ. Βελένης - Α. Σέμο-

γλου, «Νέα προσέγγιση στην αρχιτεκτονική και τον ψηφιδωτό διάκοσμο του Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης», *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 24-25.

¹⁰ T. F. Mathews - E. J. W. Hawkins, «Notes on the Attik Mustafa Paşa Camii in Istanbul and its Frescoes», *DOP* 39 (1985), 125-134.

¹¹ C. Mango, «The Monastery of St. Constantine on Lake Apolyont», *DOP* 33 (1979), 329-333.

¹² Κόλλιας, «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας», 137-148.

που έχουν εντοπιστεί στην Πάτμο¹³, την Κω¹⁴, τη Νίσυρο¹⁵ και τη Ρόδο¹⁶ αντίστοιχα.

Άκαρπη απέβη η προσπάθεια να εντοπίσουμε κάποιο συγκρίσιμο με το καλυμνιακό μνημείο παράδειγμα μεταξύ των σταυροειδών εγγεγραμμένων του αιγαιακού χώρου¹⁷, της Κρήτης¹⁸ και της Κύπρου¹⁹, όπου από τα τέλη του 10ου αιώνα και εξής φαίνεται ότι γνωρίζει ευρεία διάδοση η τυπική εκδοχή απλού τετράστυλου ή τετρακίονιου με ελάχιστες εξαιρέσεις.

Η μορφή των πεσσών, με τα ενισχυτικά τόξα ανάμεσά τους, είναι ένα ακόμη στοιχείο του καλυμνιακού μνημείου που ξερίζει. Στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική έχουν επισημανθεί αρκετές περιπτώσεις τρουλαίων εκκλησιών μεγάλων διαστάσεων, οι καμάρες των οποίων ενισχύονται με σφενδόνια στο σημείο συμβολής τους με το τετράγωνο του τρούλου, σύγχρονα ή και μεταγενέστερα της αρχικής κατασκευής²⁰. Οι ναοί αυτοί ανήκουν σε διάφορους αρχιτεκτονικούς τύπους και καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο από τον 6ο έως και τον 12ο αιώνα. Ωστόσο, η συγκεκριμένη λύση σπάνια υιοθετήθηκε σε μικρότερων διαστάσεων σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς. Πεσσοί παρόμοιας κάτοψης, που στην ανωδομή θα γεφυρώνονταν με ενισχυτικά τόξα, έχουν επισημανθεί, αν δεν κάνουμε λάθος, μόνο σε τρεις περιπτώσεις απλών τετράστυλων: στον μεσοβυζαντινό ναό που διερευνήθηκε ανασκαφικά στο Πόρτο Λάγος²¹, σε ένα ερειπωμένο καθολικό βυζαντινής μονής στο Παπίκιον Όρος²² και στην αβέβαιης χρονολόγησης εκκλησία της Αγίας Τριάδας στο Furunlu της Εφέσου²³. Παραπλήσιας μορφής πεσσοί

Εικ. 8. Κάλυμνος. Άγιοι Απόστολοι. Ο νοτιοδυτικός πεσός.

απαντούν και σε ομάδα σταυροειδών εγγεγραμμένων της ρωσικής επικράτειας, οι οποίοι ωστόσο αποκλίνουν από τη βυζαντινή οικοδομική παράδοση²⁴.

¹³ Το καθολικό της μονής Θεολόγου, βλ. σχετικά Α. Κ. Ορλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου*, Αθήναι 1970, 45-78, εικ. 30-33, 39 (στο εξής: *Μονή Θεολόγου*). Χ. Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», *Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου* (γεν. εποπτ. Α. Δ. Κομίνης), Αθήνα 1988, 25-32 (στο εξής: «Αρχιτεκτονική»). Ο ίδιος, «Αρχιτεκτονικά ζητήματα του μοναστηριακού συγκροτήματος της Πάτμου», *Ι. Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά, Αθήναι 1989, 137-145 (στο εξής: «Αρχιτεκτονικά ζητήματα»).

¹⁴ Ο ναός της Κοίμησης στη Ζια, βλ. Η. Ε. Κόλλιας, «Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω», *Ιστορία, τέχνη και αρχαιολογία της Κω*, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (επιμ. Γ. Κοκκόρου-Αλευρά - Α. Α. Λαμιού - Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά), Πρακτικά, Αθήνα 2001, 291-320, κυρίως 297-299.

¹⁵ Η εκκλησία της Φανερωμένης, βλ. Μ. Κάππας, «Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στη θέση Καρδιά Νισύρου», *Βυζαντινά 25* (2005), 423-455 (στο εξής: «Φανερωμένη»).

¹⁶ Ο ανώνυμος ναός στη Φιλέρημο, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 70-72, εικ. 58.

¹⁷ Bouras, «Domed Cruciform Churches», 7-16.

¹⁸ Μ. Borboudakis - Κ. Gallas - Κ. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 238-241, 243-244, 284-286, 293-294, 297-303, 349-355, 377-378. Κάππας, «Φανερωμένη», 433 υποσημ. 35.

¹⁹ Ν. Γκιολές, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 60. Κάππας, «Φανερωμένη», 433 υποσημ. 36.

²⁰ Α.χ. στην Εκατονταπυλιανή Πάρου, στον Άγιο Δημήτριο του Κατσούρη, στο λεγόμενο Fatih Camii της Αίνου, στους επισκοπικούς ναούς της Κύδνας και του Αμορίου κ.α. Βλ. σχετικά Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², 148.

²¹ Χ. Μπακιρτζής, «Πόρτο Λάγος», *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, 348, σχέδ. 5.

²² Ν. Ζήκος, «Παπίκιον Όρος, Μοναστηριακό συγκρότημα Ληνοῦ Ροδόπης», *ΑΕΜΘ* 8 (1994), 371-383, σχέδ. 1.

²³ Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ σταυροειδὲς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Αθήνα 1978, 105-106, εικ. 94.

²⁴ Βλ. πρόχειρα Η. Faensen - V. Ivanov, *Early Russian Architecture*, Λονδίνο 1975, 338-339, 344-345, 346-348.

Η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων του ναού της Καλύμνου με σταυροθόλια δεν είναι οικεία μεταξύ των σταυροειδών εγγεγραμμένων του αιγαιακού χώρου, όπου κυριαρχούν οι αξονικά διατεταγμένες ημικυλινδρικές καμάρες. Στις ελάχιστες εξαιρέσεις προσγράφονται η Παναγία στο Ποτάμι της Σάμου²⁵, τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα της οποίας φέρουν σταυροθόλια, και μια ομάδα ναξιώτικων ναών, στους οποίους τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με ένα ιδιότυπο σύστημα αλληλοτεμνόμενων θόλων²⁶. Ανάλογη είναι η κατάσταση στην Κύπρο, όπου γενικά στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική του νησιού είναι σπάνια η χρήση σταυροθολίων, περιορισμένη σε κτίρια κωνσταντινυπολιτικής έμπνευσης²⁷. Στην άμεση επιρροή της Πρωτεύουσας έχει αποδοθεί και η κατασκευή σταυροθολίων στα γωνιακά διαμερίσματα μιας ομάδας απλών τετράστυλων της κρητικής υπαίθρου, η χρονολόγηση των οποίων παραμένει προβληματική²⁸. Στους περισσότερους πάντως ομοιότυπους ναούς της Κρήτης τα γωνιαία διαμερίσματα φέρουν διαμήκεις ημικυλινδρικές καμάρες²⁹, σε μία περίπτωση καλύπτονται με φουρνικά³⁰, ενώ σε ένα μνημείο έφεραν μικρούς τρούλους³¹. Μεταξύ των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών του δωδεκανησιακού συμπλέγματος δεν έχει επισημανθεί

κανένα ανάλογο παράδειγμα με σταυροθόλια στα γωνιαία διαμερίσματα. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι τα σταυροθόλια ως κατασκευαστική λύση δεν ήταν άγνωστα στα νησιά της περιοχής, με επίκεντρο την Πάτμο. Στο καθολικό της μονής, που αποδίδεται στην οικοδομική δραστηριότητα του κτήτορά της, οσίου Χριστοδούλου, ένα μεγάλο σταυροθόλιο καλύπτει το δυτικό σταυρικό σκέλος³². Με σταυροθόλια καλύπτονται επίσης ένα τμήμα του διαβατικού της μονής και μέρος της οροφής του πιθανολογούμενου μαγειρείου της, κτίσματα αβέβαιης χρονολόγησης³³. Προτίμηση στα σταυροθόλια επέδειξαν, τέλος, και τα συνεργεία που εργάστηκαν στο φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε στο πατμιακό μοναστήρι κατά τον 12ο αιώνα³⁴.

Αναμφίβολα το πιο ενδιαφέρον μορφολογικό στοιχείο του καλυμνιακού μνημείου είναι ο τυφλός θόλος, που καλύπτει το κεντρικό διαμέρισμα του κυρίως ναού (Εικ. 5 και 6). Η ιδιαιτερότητα του έγκειται στο ότι δεν είναι ακριβώς ημισφαιρικός, αλλά τμήμα σφαίρας, που έχει την ίδια καμπυλότητα με τα λοφία³⁵. Ο ευρηματικός αυτός τρόπος κάλυψης χώρων τετράγωνης κάτοψης άρχισε δειλά να κάνει την εμφάνισή του σε κτίρια μικρών διαστάσεων τον 4ο και 5ο αιώνα, κυρίως ταφικού χαρακτήρα³⁶, αξιοποιήθηκε ωστόσο εκτεταμένα κατά

²⁵ Κ. Σ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου. Σύνοψη παρουσίαση της αρχιτεκτονικής τους*, Αθήνα 1997, 14-24. Α. Πετρονιώτης, «Ενα ανέκδοτο μνημείο της αρχιτεκτονικής των Λαοκαριδών», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, τ. Α', Σάμος 1998, 81-84.

²⁶ Κάππας, «Φανερωμένη», 435, υποσημ. 53, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁷ Με σταυροθόλια καλύπτονται οι νάρθηκες του καθολικού της μονής Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη (1090) και του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδας που κτίστηκε λίγα χρόνια αργότερα στα βόρεια του καθολικού από τον Ευμάθιο Φιλοκάλλη, βλ. C. Mango, «The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and its Wall Paintings, Part I: Description», *DOP* 44 (1990), 63-94, κυρίως εικ. 6.

²⁸ Άγιος Γεώργιος Καλαμά, Παναγία Φόδελε, Άγιος Δημήτριος στο ομώνυμο χωριό Ρεθύμνου, ο λεγόμενος Άι-Κυρ-Πάννης Αλικιανού, Παναγία Λαμπηνής και Παναγία στον Χουμεριάκο. Ανοικτό, κατά την άποψή μας, παραμένει το ζήτημα της χρονολόγησης κυρίως του Άι-Κυρ-Πάννη, που αρχικά είχε τοποθετηθεί στον 14ο αιώνα (Α. Κ. Ορλάνδος, «Δύο βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Κρήτης», *ΑΒΜΕΗ* (1955-1956), 170-185, εικ. 26-37), ενώ πιο πρόσφατα προτάθηκε η χρονολόγησή του στον 11ο αιώνα (Μ. Γ. Ανδριανάκης, «Νέα στοιχεία και απόψεις για την μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β' βυζαντινή περίοδο», *Πεπραγμένα ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, 9-34, κυρίως 14).

²⁹ Ζεφριώτισσα Στύλου, Άγιος Ιωάννης στο Ρουκάνι, Αρχάγγελος

Μιχαήλ στην Αράδαινα, Αγία Βαρβάρα Λατζιανών, Χριστός Μικρός Επισκοπής Μονοφατίου, Παναγία στην Ανάπολη Πεδιάδος, Άγιος Κωνσταντίνος στην Παναγία Πεδιάδος, Άγιος Μύρων Μαλεβιζίου κ.ά.

³⁰ Άγιος Ιωάννης Επισκοπής Μυλοποτάμου.

³¹ Παναγία στην Πατσώ Αμαρίου, βλ. Μ. Ανδριανάκης, «Ο ναός της Παναγίας στην Πατσώ Αμαρίου», *Κρήτη. Περιήγηση στη φύση και τον πολιτισμό*, Πρόγραμμα Terra-Dias, Ηράκλειο 2002, 223-228.

³² Ορλάνδος, *Μονή Θεολόγου*, εικ. 31.

³³ Στο ίδιο, 38 και 103-105 αντίστοιχα.

³⁴ Στο παρεκκλήσιο της Παναγίας (Ορλάνδος, *Μονή Θεολόγου*, 78-87, εικ. 31, 60, 65), στην κιονοστήρικτη στοά στα δυτικά του καθολικού (Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», 28-29. Ο ίδιος, «Αρχιτεκτονικά ζητήματα», 141). Εκτεταμένη χρήση σταυροθολίων έχει επισημανθεί και σε μία από τις οικοδομικές φάσεις της τρικλιτής, τρουλαίας βασιλικής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Λακκί της γειτονικής Λέρου (Α. Κατοιώτη - Ν. Πιτσινός, «Ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στο Λακκί Λέρου: τα νεότερα δεδομένα της έρευνας», *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 63-64).

³⁵ Χ. Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τ. Β', Αθήνα 1990, 59, σχέδ. 39-41.

³⁶ Όπως λ.χ. το cubiculum στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Θ. Πέτσας, «Ανασκαφή Πανεπιστημιούπολης Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, 336, σχέδ. 3-5), το μαρτύριο του Αγίου Λεωνίδα στη βασιλική Ιλισού (Γ. Α. Σωτηρίου, «Παλαιά χριστιανική βασιλική Ίλισου», *ΑΕ* 1919, 1-31, κυρίως 8-14 και

την ιουστινιάνεια περίοδο³⁷. Η εφαρμογή του σε κτίρια μεγάλων διαστάσεων σύντομα επέφερε κάποιες βελτιωτικές τροποποιήσεις. Ήδη στα χρόνια του Ιουστινιανού, οι αρχιτέκτονες ανακάλυψαν το πλεονέκτημα της διαφοροποιημένης καμπυλότητας ανάμεσα σε σφαιρικά τρίγωνα και υπερκείμενους θόλους³⁸, λύση που τους επέτρεψε να υψώσουν βαθμιαία τα τύμπανα των τρούλων. Μετά τον 7ο αιώνα η πρώτη λύση εφαρμόστηκε σπάνια σε μεγάλης κλίμακας κτίρια³⁹.

Κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο η κατασκευή τυφλών θόλων αντί κανονικών τρούλων επιβίωσε σε ευάριθμα επαρχιακά μνημεία, περιορισμένων προθέσεων. Στα περισσότερα από αυτά υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ θόλων και υποκείμενων λοφίων⁴⁰, ενώ

σε κάποια άλλα είναι δύσκολο να διαπιστωθεί εάν εφαρμόζεται η πρώτη ή η δεύτερη λύση, λόγω ανύπαρκτης ή ελλιπούς σχεδιαστικής τεκμηρίωσης⁴¹. Δεν απουσιάζουν και ορισμένα παραδείγματα ενιαίας καμπυλότητας με τα λοφία, αν και είναι σαφώς λιγότερα⁴².

Στα νησιά του βόρειου δωδεκανησιακού συμπλέγματος η εφαρμογή θόλων τμήματος σφαίρας αντί κανονικών τρούλων επιχωριάζει, όπως κατέδειξε ο Η. Κόλλιας⁴³. Ανάμεσα στα δωδεκανησιακά μνημεία καταγράφονται τόσο περιπτώσεις όμοιας χάραξης με τους Αγίους Αποστόλους Καλύμνου, όσο και παραδείγματα στα οποία λοφία και υπερκείμενοι θόλοι διακρίνονται με σαφήνεια⁴⁴. Παρόμοια λύση με το καλυμνιακό μνημείο εφαρμόζεται στην Παναγία του Χάρου Λειψών⁴⁵

σχέδ. 8), το μανσολείο της Galla Placidia στη Ραβέννα (Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, 228, εικ. 144-146), η αρχική φάση του Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης (Ευγγόπουλος, «Το καθολικό της Μονής Λατόμου», ό.π. (υποσημ. 9), 190-194, εικ. 2-3), ο ναός του Θεολόγου στο Άνω Κόρθι Άνδρου (Στ. Μαμαλούκος - Χ. Πέννας, «Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άνω Κόρθι της Άνδρου: ένα άγνωστο παλαιοχριστιανικό μνημείο», *Εικοστό Έκτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2006, 57-58) κ.ά.

³⁷ Στην πρώτη φάση της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη πιθανολογείται πως ο μεγάλος τρούλος είχε την ίδια καμπυλότητα με τα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα (βλ. πρόχειρα R. J. Mainstone, *Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Thames and Hudson 1997, 209-214, εικ. 237).

³⁸ Μπούρας, *Ιστορία αρχιτεκτονικής* (υποσημ. 35), 59, σχέδ. 42-43. Σε μία μεγάλη ομάδα τρουλαίων ιουστινιάνειων κτιρίων δεν είναι βέβαιο εάν οι τρούλοι ήταν κατασκευασμένοι σύμφωνα με την πρώτη ή τη δεύτερη λύση, παρόλο που στις περισσότερες γραφικές αποκαταστάσεις σχεδιάζονται με διαφορετική καμπυλότητα από τα υποκείμενα λοφία, λ.χ. Άγιος Πολύευκτος (Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, 271-275, εικ. 175-177, 179), Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντινούπολης (ό.π., 299-300, και 501-502), Άγιος Ιωάννης Εφέσου (*Die Johanneskirche* (επιμ. J. Keil), *Forschungen in Ephesos*, IV/3, Βιέννη 1951, 165 εικ. 42, 167 εικ. 43, 169 εικ. 44), Βασιλική Β Φιλίππων (Γ. Βελένης, «Η βασιλική Β των Φιλίππων στο πλαίσιο της ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής», *ΠΑΑ* 77 (2002), τχ. Α', 119-140), ο ναός του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στη Φιλαδέλφεια (Alaşehir) της Μικράς Ασίας (H. Buchwald, «The Church of St. John the Theologian in Alaşehir (Philadelphia)», *JÖB* 30 (1981), 301-318, σχέδ. 3) κ.ά.

³⁹ Παλαιά μητρόπολη της θρακικής Ηράκλειας (E. Kalinka, *Die Kathedrale von Herakleia, ÖJh* I (1898), Beiblatt, 5-6, εικ. 1-2), ο δυτικός σφαιρικός θόλος της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη (C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976, εικ. 117, 126) κ.ά.

⁴⁰ Θεολόγος Καλοξύλου Νάξου (Γ. Σ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Το άλλο κάλλος. Περιήγηση σε βυζαντινά μνημεία*, Αθήνα, χ.χρ., εικ. 144-145), Άγιος Ιωάννης στ' Αθησαρού Νάξου (Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Αιγαίου», *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 394-401, κυρίως 396, πίν. 356), Αγία Μαρίνα στο συγκρότημα των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου (Στ. Μαμαλούκος, «Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος των Αγίων Αναργύρων στο Κάτω Σαγκρί Νάξου», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 49-60,

κυρίως 51), Ευαγγελίστρια στο Ξυλοκερατίδι Αμοργού (Β. Καραμπάτσος, «Αμοργός, Κατάπολα, Ναός Ευαγγελισμού», *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, 539-540, σχέδ. 12), Ταξιάρχης στο Καμάρι Πεντέλης (Α. Κ. Ορλάνδος, *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Ύμηττου, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω*, ΕΜΜΕ, τ. Γ', Αθήνα 1933, 195, εικ. 260) κ.ά.

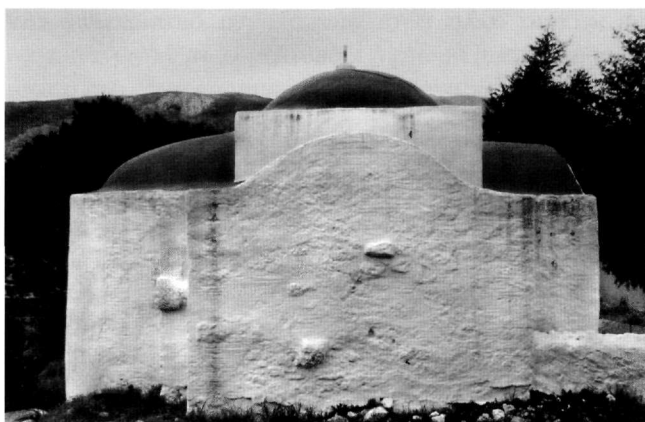
⁴¹ Θεολόγος στον Κρούκελο Αμοργού (Α. Μαργακού, *Μονή Παναγίας της Χοζοβιώτισσας, Αμοργός*, Αθήνα 1996³ 14, εικ. 7), Θεολόγος στα Γράμματα Νάξου (Μαστορόπουλος, *Νάξος*, ό.π., εικ. 167), Άγιος Νικόλαος στον Πάνορμο Αστυπάλαιας (αδημοσίευτος), Άγιοι Απόστολοι στο Πέρα Χωριό Κύπρου (Α. Η. Megaw - E. J. W. Hawkins, «The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus and its Frescoes», *DOP* 16 (1962), 277-348, κυρίως 283 και σχέδ. α), το δυτικό τρουλαίο τμήμα του Αγίου Γεωργίου Αγκώνας στα Ορμήδεια Κύπρου (αδημοσίευτο).

⁴² Άγιος Γεώργιος στον Μαλέα (Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γιαλές - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στην Έπιδαυρο Λιμνή», *ΠΑΕ* 1982, 459-466, εικ. 9-10), Άγιοι Απόστολοι στην Κέα (Χ. Π. Δημητρόπουλος, *Οι εκκλησίες της Κέας*, Θεσσαλονίκη 1982-1983, 429-440, πίν. 149-150, εικ. 182-184. Παρόλο που σχεδιάζεται με διαφοροποιημένη καμπυλότητα λοφίων και σφαιρικού θόλου, στη φωτογραφία που δημοσιεύεται (εικ. 183) φαίνεται ότι συμβαίνει το αντίθετο).

⁴³ Κόλλιας, «Σχεδιάγραμμα», 32-33. Ο ίδιος, «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας», 143-146.

⁴⁴ Παρεκκλήσιο Οσίου Χριστοδούλου στη μονή Θεολόγου Πάτμου (Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», 28. Ο ίδιος «Αρχιτεκτονικά ζητήματα», 141), Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στο Μέσα Βαθύ Αστυπάλαιας (Κόλλιας, «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας», 138, εικ. 1, πίν. 45α), Άγιος Ιωάννης Προδρόμος Αστυπάλαιας (ό.π., 141-142, εικ. 3, πίν. 45β). Διαφορετική είναι η περίπτωση του ναυδρίου του Θεολόγου στη Σουκαμιά Πάτμου (Κόλλιας, «Σχεδιάγραμμα», 33), που κτίστηκε μάλλον ως λουτρό και μετασκευάστηκε αργότερα σε εκκλησία. Εδώ η μετάβαση από την τετράγωνη βάση προς την κυκλική στεφάνη του σφαιρικού θόλου γίνεται μέσω τεσσάρων αβαθών κογχών, λύση που θυμίζει τον μικρό ναό του Σωτήρα στη Μήλο (H. M. Fletser - S. D. Kitson, «The Church of Melos», *BSA* 2 (1895-1896), 156).

⁴⁵ Κόλλιας, «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας», 144-145, εικ. 4.

Εικ. 9. Κάλυμνος. Άγιος Θεόδωρος στη Βουκολιά. Βόρεια όψη.

και σε τρεις ναούς της Λέρου, τον Άγιο Ζαχαρία Μερικιάς⁴⁶, τους Αγίους Αποστόλους στην Καμάρα⁴⁷ και τον Άγιο Πέτρο στον Δρυμόνα⁴⁸. Στην ίδια την Κάλυμνο έχει επισημανθεί ένα ακόμη παράδειγμα, ο μικρός ναός του Αγίου Θεοδώρου (Άι-Θώρης) στη Βουκολιά⁴⁹ (Εικ. 9). Κανένα από τα κτίρια αυτά δεν μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ασφάλεια. Τα περισσότερα εντάσσονται σε ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο, που εκτείνεται από τα τέλη του 10ου έως και τα τέλη του 11ου αιώνα, με εξαίρεση ίσως τον Άγιο Πέτρο και τον Άγιο Ζαχαρία, για τα οποία δεν θα αποκλείαμε και προγενέστερη χρονολόγηση.

Όλες αυτές οι περιπτώσεις τυφλών θόλων, είτε ενιαίες είτε και διαφορετικής καμπυλότητας με τα λοφία, θα πρέπει να εκληφθούν ως αναχρονιστικές επιβιώσεις ενός πρώιμου και εν πολλοίς ξεπερασμένου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο συστήματος θολοδομίας. Τα πολυάριθμα παραδείγματα που απαντούν στο βόρειο δω-

δεκανησιακό σύμπλεγμα υπογραμμίζουν την απομόνωση των νησιωτών οικοδόμων της περιοχής, οι οποίοι είτε αγνοούν είτε αδυνατούν να εφαρμόσουν τις κατακτήσεις που είχαν στο μεταξύ συντελεστεί στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική άλλων γεωγραφικών διαμερισμάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Συνεχίζουν λοιπόν να αναπαράγουν μορφές χαρακτηριστικές των αρχιτεκτονικών προτιμήσεων μιας άλλης εποχής, βασιζόμενοι κυρίως στην τοπική οικοδομική παράδοση⁵⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ευρύτερη περιοχή σώζονται μέχρι τις ημέρες μας κτίσματα με παρόμοια κάλυψη, που ανάγονται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια και που δεν αποκλείεται να λειτούργησαν ως πρότυπα για τους νησιώτες μαστόρους της μέσης βυζαντινής περιόδου⁵¹.

Χρονολόγηση του συγκροτήματος

Η ασφαλής διάκριση των οικοδομικών φάσεων του συγκροτήματος της Καλύμνου δεν είναι εύκολο να γίνει, πριν πραγματοποιηθούν διερευνητικές καθαυρέσεις των επιχρισμάτων που καλύπτουν το σύνολο των εξωτερικών του επιφανειών. Φαίνεται πάντως πολύ πιθανό ο κυρίως ναός να οικοδομήθηκε αρχικά ως αυτόνομο κτίσμα. Σε μία επόμενη οικοδομική φάση ίσως προστέθηκαν το παρεκκλήσιο, τα δύο μικρά καμαροσκεπή δωμάτια, η κινστέρνα και ο όροφος στα δυτικά του κυρίως ναού. Δεν είναι όμως εύκολο να διευκρινιστεί εάν όλοι αυτοί οι χώροι κατασκευάστηκαν στα πλαίσια ενός ενιαίου οικοδομικού προγράμματος ή προστέθηκαν σταδιακά. Πολύ μεταγενέστερα, ενδεχομένως στα τέλη του 19ου αιώνα, κτίστηκαν τα δύο δωμάτια στα νοτιοδυτικά του συγκροτήματος, που μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες επέιχαν θέση καταλύματος όσων διέμεναν στο μετόχι.

⁴⁶ Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου - Μ. Μιχαηλίδου, *Λέρος. Από την προϊστορία έως το μεσαίωνα*, Αθήνα 2006, 32, εικ. 30.

⁴⁷ Α. Κατσιώτη - Ε. Παπαβασιλείου, «Μεσοβυζαντινή γλυπτική στη Λέρο και τη Νίσυρο», *ΔΧΑΕ ΚΓ* (2002), 121-148, κυρίως υποσημ. 119. Κόλλιας, «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας», 146.

⁴⁸ Κόλλιας, «Σχεδιάγραμμα», 33. Δρελιώση-Ηρακλείδου - Μιχαηλίδου, ό.π., 32, εικ. 31. Κατσιώτη - Παπαβασιλείου, ό.π., 142-143, υποσημ. 120.

⁴⁹ Κόλλιας, «Σχεδιάγραμμα», 33. Ο ίδιος, «Μεσοβυζαντινές εκκλησίες Αστυπάλαιας», 145.

⁵⁰ Για το πρόβλημα της χρονολόγησης των νησιωτικών μνημείων γενικά βλ. Χ. Μπούρας, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», *Το Αιγαίο* (υποσημ. 2), 121-130, κυρίως 125-126.

⁵¹ Τα βαπτιστήρια του Αγίου Παύλου στο Ζηπάρι (Ι. Η. Βολανά-

κης, *Τά παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976, 116, εικ. VIIη, πίν. 4α, β), του Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο (ό.π., 118-119, εικ. VIII), του Αγίου Γαβριήλ στο Ψαλίδι (ό.π., 123-124), της βασιλικής των Δυτικών Θεωρών (ό.π., 119-121) και τα τέσσερα στο νησί της Κω, το ορθογώνιο πρόσκιτσμα στα βόρεια της βασιλικής της Παλαιοπαναγιάς Τελένδου (V. Karabatsos, «The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos», *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός* (υποσημ. 2), 305-308, σχέδ. 18) και το αντίστοιχο στα νότια της βασιλικής του Αγίου Βασιλείου στο ίδιο νησί (ό.π., 297-303, σχέδ. 14), το μαυσωλείο της μικρής βασιλικής στο Alakişla Αλικαρνασσού (V. Ruggieri - F. Gioerdano, «Una città bizantina sul sito Cario di Alakişla. Rapporto preliminare», *OCF* 62 (1996), 53-88, κυρίως 76, 77-78, εικ. 18-19) κ.ά.

Η ακριβής χρονολόγηση της κατασκευής του αρχικού σταυροειδούς ναού είναι αρκετά δύσκολη, όπως συμβαίνει με το σύνολο σχεδόν των βυζαντινών μνημείων του Αιγαίου. Το πρόβλημα επιτείνεται από την απουσία ανασκαφικών ή επιγραφικών στοιχείων, ενώ η ανάλυση των αρχιτεκτονικών δεδομένων που προηγήθηκε διαγράφει ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο που εκτείνεται από τα μέσα του 10ου έως και τα τέλη του 12ου αιώνα. *Terminus post quem* παρέχουν οι σωζόμενες τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος, που από τους περισσότερους μελετητές έχουν τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα⁵². Παραμένει όμως αναπάντητο το ερώτημα εάν η ίδρυση του αρχικού ναϊκού οικοδομήματος συνδέεται ή όχι με τη μονή Θεολόγου Πάτμου. Με τα σημερινά δεδομένα της έρευνας θεωρούμε πιθανότερο ο αρχικός σταυροειδής πυρήνας να προϋπήρξε της δράσης του οσίου Χριστοδούλου στην περιοχή. Ο αρχαϊκός χαρακτήρας του μνημείου και οι βαριές

εσωτερικά και εξωτερικά αναλογίες του καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο μιας πρώιμης χρονολογικής ένταξης, προς τα τέλη του 10ου ή τις αρχές του 11ου αιώνα. Η προσθήκη των βοηθητικών χώρων και του παρεκκλησίου δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τη μετατροπή του αρχικού ναού σε μετόχι της μονής Θεολόγου. Η πιο πρόσφορη περίοδος για την απόκτηση ενός τέτοιου μετοχίου, μετά τα πρώτα δύσκολα χρόνια της ίδρυσης της μονής, είναι ο 12ος αιώνας, καθ' όλη τη διάρκεια του οποίου φωτισμένες μορφές του ορθόδοξου μοναχισμού βρέθηκαν στο πηδάλιο του πατριαρχικού μοναστηριού. Η χρονολογική αυτή ένταξη, που δεν έρχεται σε αντίθεση με την ανάλυση των αρχιτεκτονικών δεδομένων του παρεκκλησίου και των βοηθητικών χώρων του συγκροτήματος, προσφέρει ερείσματα στην πατριαρχική παράδοση που αποδίδει την απόκτηση του μετοχίου των Αγίων Αποστόλων στους διαδόχους του οσίου Χριστοδούλου.

Michael Kappas

THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH OF THE AYIOI APOSTOLOI AT ARGOS ON THE ISLAND OF KALYMNOS

The church of the Ayioi Apostoloi is located in the small tableland of Argos, 3,5 kilometres from the harbour of the island of Kalymnos in the Dodecanese, and is considered to be the most important Middle Byzantine monument on the island. It is a building complex adequately published with one main church, a chapel to the south dedicated to the Hosios Chrystodoulos of Patmos, some smaller rooms of secondary use, and a cistern supplying the complex with water. In one of his articles Ilias Kollias tried to explain some of the unusual features of the Kalymnos monument, especially its unusual pendentive dome, giving several examples from other neighbouring islands.

The main church has a square ground plan with a projecting high circular apse at the east side (Figs 1 and 7). It is a fairly large domed cross-in-square church of the simple tetrastyle variant. At the centre of the nave there is a low, pendentive dome with no drum at all (Figs 2 and 6). Four built pillars of an unusual T-shaped ground plan support the dome and the rest of the vaulting (Figs 1a and 8). Strainer arches join the pillars between its other, a form quite rare in monuments of this type. The four arms of the cross are covered by barrel-vaults, as usual, and the corner bays by cross-vaults. The sanctuary occupies all the east part of the domed bay of the naos with no additional bays at its east side, customarily

⁵² Βλ. παραπάνω υποσημ. 2.

found in the cross-in-square churches of the capital. The screen which today separates the nave from the sanctuary is a modern construction that goes back to the beginning of the 20th century. The original altar is built with an ancient cylindrical altar and a capital of the Early Christian period.

At the ground level of the west side of the main church, instead of a narthex, there is a small rectangular room, narrower than the naos, covered by a barrel-vault (Figs 1a and 2). Above this room a gallery of the same width as the main church is formed, roofed by a single barrel-vault (Fig. 5). Two built stairs provide process to the gallery, both placed outside, one at the northwest side of the complex and the other at its southwest. A large two-light opening links the nave with the gallery. A similar two-light window is opened in the middle of the tympanum of the north cross arm. A three-light window was originally opened in the main apse, but its two lateral lights were blocked in earlier times (Figs 4a and 7).

The exterior surfaces of the main church are covered by plaster in a way that the masonry cannot be studied. Its façades are unarticulated.

To the south of the main church is the chapel of Hosios Christodoulos, which belongs to a very widely diffused type in the ecclesiastical architecture of the islands, that of the vaulted aisleless church (Fig. 1a). At its east end there is a semicircular sanctuary apse. To the west of the chapel there is the cistern and a small room roofed with a single barrel-vault. Two storerooms were added to the southwest of the complex, possibly at the end of the 19th century. In one of the later construction phases of the monument, not precisely dated, the barrel-vault of the chapel was extended, and a terrace was formulated above its vaulting and the south corner bays of the main church.

The simple tetrastyle variant of the domed cross-in-square type which is applied in the Kalymnos church is the most common in the ecclesiastical architecture of the Aegean, Crete and Cyprus, though the Kalymnos monument is not a typical example of it. The few exceptions in the islands belong to the transitional type, while sometimes it is difficult to distinguish between the two variations. Most of the examples of the simple tetrastyle type are dated between the late 10th and the late 12th century, with fewer examples placed in the Post Byzantine period.

The shape of the built pillars of the Kalymnos monument with the strainer arches in between them is rather rare among churches of the same type. If I am not mistaken there are three more examples: a church of unknown name in Porto Lagos, the katholikon of a ruined monastery in Lenos, Rhodope (Mount Papikion), both in Thrace and an adequately published monument of unsecure date in the region of Smyrna, Minor Asia.

The gallery at the west side of the main church of the Ayioi Apostoloi is a very rare arrangement amongst monuments of the same type. There is no other example in the islands of Aegean, nor in Crete or Cyprus. I have found only three similar cases, all in Asia Minor: the church known as Çanlı Kilise in the region of Cappadocia, the ruined church at Çeltikdere, which has been the object of a recently published study, and the katholikon of one of the main monasteries of the Latmos region, on the lake of Herakleia (Bafa Gölü). Though, it seems that the arrangement of a gallery in the Kalymnos church has rather to do with the sloping ground, than with the monastic or other liturgical needs that led to similar formula in other important monuments of the Middle Byzantine period.

Unadubtly the most unusual feature of the Ayioi Apostoloi is the low pendentive dome that covers the central bay of the main church (Fig. 6). It belongs to a rare type of dome with the same curvature as the pendentives, a solution that goes back to the Early Christian architecture of the 4th-5th century. Domes of this shape were very rarely applied in monuments of large dimensions after the 7th century. In some isolated regions there are few examples of blind domes with no drum at all, though in most of these cases the pendentives and the domes have different curvatures. The majority of those anachronistic blind domes are concentrated in the islands of the north Dodecanese (Leros, Leipsoi, Kalymnos), while none of them is securely dated (Fig. 9).

As far as the date of the Kalymnos complex is concerned although the local tradition attributes the foundation of the main church either to Hosios Christodoulos or to one of his successors in the leadership of the great monastery of Patmos, the study of its architecture gives evidence for an earlier date between the 10th and 11th century. This is the date that Ilias Kollias proposed in his very first comments about the church two decades ago.